

AZƏRBAYCAN AFORİZMLƏRİNDƏ İDİOMATİKLİKPROBLEMI

Müasir Azərbaycan dilçiliyində müəyyən qədər tədqiq edilən və maraqlı mövzulardan biri də idiomlar və ya idiomatik ifadələr problemidir. Belə ki, hazırkı dövrə qədər idiomlar dilçiliyimizdə qismən öyrənilmişdir. Maraqlıdır ki, müasir Azərbaycan aforizmlərində idiomatiklik və onun xarakterik xüsusiyyətləri günümüzədək ayrıca tədqiq obyektinə çevrilməmiş, yalnız bəzi tədqiqat əsərlərində mövzu ilə əlaqədar kiçik nüanslara toxunulmuşdur. İdiom nədir? Aforizmlərdə idiomatiklik dedikdə nə başa düşülməlidir? kimi sualları cavablandırma bilmək üçün aşağıdakı faktlara diqqət yetirək. Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, idiomlar sabit söz birləşmələrinin bir növüdür. Sabit söz birləşmələri (frazeoloji birləşmələr – F.V.) Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya bölməsində öyrənilir. Frazeologiya yunan sözü olub phrasis – ifadə və loqos- elm, təlim sözlərindən ibarətdir. Başqa sözlə, frazeologiya dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusudur. Frazeoloji birləşmələrin formalaşması probleminə toxunan Səlim Cəfərov yazır: “Dildə mövcud olan sabit söz birləşmələri əsas etibarilə qeyri-sabit, daha doğrusu, qrammatik birləşmələrin əsasında əmələ gəlir. Qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərrikliliyini itirdikdə, sözlər arasında əlaqə və münasibət yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir” [4, s.88].

Sabit söz birləşmələri bir-biri ilə elə əlaqələndir ki, onları ayırdığımız zaman ifadə konkret bir anlam ifadə edə bilmir. Sanki belə birləşmələri təşkil edən müxtəlif mənalı sözlər birlikdə daşlaşmış şəkildə çıxış edirlər. Dildə sabit söz birləşmələri və ya frazeoloji vahidlər anlayışından bəhs edən Buludxan Xəlilov yazır: “Frazeologiyada hər bir ifadə, ibarə frazeoloji vahid adı ilə öyrənilir. Ona görə də dildə hər hansı mənanı ifadə edən istənilən sabit birləşməyə, bölünməz ifadə və ibarələrə frazeoloji vahid deyilir” [9, s.260].

Müasir Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya bəhsində öyrənilən sabit söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır: idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və tapmacalar.

Maraqlıdır ki, elə hikmətli sözlər (aforizmlər-F.V.) vardır ki, onlar özlüyündə birbaşa sabit söz birləşməsi kimi çıxış edir və obrazlı dilin zənginləşməsində fəallıq nümayiş etdirirlər. Bəs idiom dedikdə nə başa düşülür? Sualları cavablandıraraq qeyd edək ki, həqiqi mənalı sözün qarşılığı olub onu məcazi mənə ilə bildirən sabit söz birləşmələrinə idiomlar deyilir. İdiomların bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Sabit söz birləşmələrindən olan idiomların xarakterik əlamətlərindən söz açan Səlim Cəfərov qeyd edir ki, idiomlar öz quruluşu və semantikasına görə sabit söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərə daha yaxın olan ən maraqlı və həm ədəbi, həm də şifahi dildə çox işlənən bir qrupunu təşkil edir. Aparadığımız araşdırmalar və dilçilik ədəbiyyatlarında gəlinən ümumi qənaət bundan ibarətdir ki, idiomların ifadə etdiyi mənə digər sabit söz birləşmələri ilə müqayisədə daha konkretdir. Azərbaycan aforizmlərində örtülü bazar, topa tutmaq, göz çıxarmaq, gözdən pərdə asmaq, könlü açılmaq, başa vurmaq, nitqi tutulmaq, könlünə düşmək, özünü tülkülüyə qoymaq, can verməkvə s. kimi idiomların işləndiyinin şahidi oluruq. Məqaləmizdə yuxarıda qeyd etdiyimiz və digər bu kimi idiomların işləndiyi Azərbaycan aforizmlərinin bəzilərinin linqvostuktur təhlilini aparacağıq.

Müasir Azərbaycan aforizmləri içərisində “Örtülü bazar, dostluğu pozar” deyiminin linqvistik təhlili zamanı görürük ki, burada örtülü bazar idiomu işlənmişdir. Yəni nominativ mənalı örtülü sifəti və bazar ismi ilə mənə və qrammatik cəhətdən bağlanaraq öz həqiqi mənalərini itirmiş, məcaziləşmiş və birlikdə bir anlayışın ifadəsinə xidmət etmişdir. Bilirik ki, xalqımızın mənəvi mədəniyyətində dostluq qavramı olduqca müqəddəsdir. Buna görə də dilimizdə dostluqla bağlı xeyli sayda atalar sözləri işlənilir. Məsələn, “Dost dar gündə tanınar”, “Dost dostu tən görək, tən olmasa gen görək”, “Dostun yoxsa kasıbsan” və s. Düşünürük ki, yuxarıda təhlil etdiyimiz aforizmdə işlənən örtülü bazar idiomu əslində gizlilik, sifət sözlərinin ekvivalenti kimi çıxış etmişdir. Yəni burdan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, dost dostdan hər hansı gizli iş tutmağa çalışsın, arxasından iş çevirərsə, sonda öz dostunu itirə bilər.

Aparadığımız araşdırmalar zamanı qarşımıza çıxan və maraq doğuran ifadələrdən biri də topa tutmaq idiomunun iştirakı ilə formalaşan “Keçmişini unudanı gələcək topa tutacaq” aforizmidir. Aforizmin ümumi məzmunundan söz açsaq, deyə bilərik ki, burada başlıca qayə gərək heç kəs, heç bir xalq və ya fərd öz keçmişini, dost və düşmənlərini, həyat tərzini, adət-ənənələrini unutmasın. Əgər hər hansı bir xalq və ya fərd öz keçmişindən uzaqlaşsın, düşmənlərini dost, dostunu düşmən sanırsa, onda o, gələcək həyatında daha böyük problemlərlə qarşılaşsın. Başqa sözlə desək, buradakı topa tutmaq idiomu top ismi və tutmaq feilinin öz həqiqi mənalərindən uzaqlaşaraq birlikdə məcazi anlamlı ifadə kimi sabitləşmişdir. Və topa tutmaq idiomu əslində daha dözülməz vəziyyətlə, çətinliklərlə qarşılaşmaq qavramlarının məcaziləşmiş qarşılığı kimi çıxış etmişdir.

Tədqiqatlar zamanı diqqətimizi cəlb edən hikmətli sözlərdən biri də “Qaş qoyduğu yerdə göz çıxartmaq” aforizmidir. Nümunəyə nəzər salsaq görürük ki, aforizm göz çıxarmaq idiomunun iştirakı ilə yaranmışdır. Xalq arasında əlindən iş gəlməyən, daha çox yarıtmaq adam kimi səciyyələndirilən şəxslər haqqında işlənilən bu hikmətli sözün formalaşmasının əsas komponenti olan göz çıxarmaq idiomu müstəqim mənalı göz ismi və çıxarmaq feilinin mənə və qrammatik cəhətdən əlaqələndirərək məcazlaşması ilə əmələ gəlmişdir. Aforizmdə işlənilən göz çıxarmaq idiomu daha çox bacarıqsız olmaq, səriştəsizlik etmək tərkibi feillərinin ekvivalenti kimi çıxış edir.

Xalq arasında daha çox yalançılıq, fırıldaqçı olması, qarşısındakı insanları aldatmağa çalışan şəxslər haqqında işlənilən “Gözdən pərdə asmaq” aforizmi əslində elə eyni tərkibli idiomun yeni mənə çaları qazanması yolu ilə formalaşmışdır. Şübhə yoxdur ki, gözdən pərdə asmaq idiomunun hər bir komponenti ayrılıqda fərqli mənə yükünə sahibdirlər. Onlar birlikdə mənə və qrammatik cəhətdən bağlanaraq məcaziləşmiş, idiomatikleşmiş və aforizmin yaranmasında fəal rol oynamışlar.

Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan Məmməd Rahim yaradıcılığında qarşımıza çıxan aşağıdakı aforimiz isə can vermək idiomunun iştirakı ilə formalaşmışdır.

Namusla sürmüşəm öz dövrəmi,

Verərəm haqq üçün şirin canımı [11].

Nümunədə işlənən can vermək idiomu dilimizdə omonim frazeoloji vahid kimi çıxış edir. Yəni eyni tərkibli söz həm yaşamaq, həm də ölmək feillərinin məcazi mənalı ekvivalentidir. Yuxarıdakı beytdə biz bu idiomun ölmək feili ilə qarşılıq təşkil etdiyini

müşahidə edirik. Digər bir nümunəyə baxaq: “Yağın yağış təbiətə can verir”. Bu cümlədə isə can vermək idiomu həyat vermək, yaşatmaq sözlərinin qarşılığı kimi özünü göstərir. Dahi Azərbaycan şairi Səməd Vurğun yaradıcılığında rast gəldiyimiz aşağıdakı aforizmdə də can vermək idiomu həyat vermək, yaşatmaq sözlərinin ekvivalenti kimi işlədilmişdir.

Musiqi can verir ruha əzəldən,

Musiqi qəlb alır min bir gözəldən [12].

Azərbaycan ədəbiyyatının filosof şairi, dahi Niuzami yaradıcılığında xeyli sayda aforistik ifadələrə rast gəlmək mümkündür. Şairin yaradıcılığın götürülən aşağıdakı hikmətli deyimə baxaq:

Bacarsan hamının yükünü sən çək

İnsana ən böyük şərəfdir əmək

Sən də əldən düşüb yorulsan əgər

Sənin də yükünü bütün el çəkər [6].

Göstərilən aforizmə diqqət yetirsək, görürük ki, bəndin üçüncü misrasında yorulmaq, gücü tükənmək leksemlərinin ekvivalenti olan əldən düşmək idiomu işlədilmişdir. Bəndin birinci və dördüncü misralarında isə çətinlikləri aradan qaldırmaq, problemi həll etmək tipli anlamların qarşılığı kimi yükünü çəkmək idiomundan istifadə edilmişdir. Göründüyü kimi, hər iki idiom bənddə obrazlılığın yaranması, yersiz təkrarlardan qaçılması, sözün təsir gücünün artırılması üçün şərait yaratmışdır.

Azərbaycan aforizmləri içərisində diqqətə cəlb edən və olduqca maraqlı deyimlərdən biri də məhz “Gözəllik gözəldən könülə düşən közdür” aforizmidir. Məqaləmizin əvvəlində qeyd etmişdik ki, aforizmlərin formalaşmasında iştirak edən diqqətə layiq idiomlardan biri dəkönlünə düşmək və ya könülə düşməkbiləşmələridir. Nümunədən də aydın olur ki, könül ismi və düşmək feili mənə və qrammatik baxımdan əlaqəənərək idiomatikləşmiş və aforizmin formalaşmasında fəal iştirak etmişdir.

Azərbaycan tarixində xeyrixah, xeyriyyəçi, xalqını, millətini sevən, onun inkişafı naminə heç bir şeyi əsirgəməyən bir insan kimi daim xatırlanan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin aşağıdakı hikmətli kəlamı tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə diqqətə cəlb edir. O deyirdi:

Pul qazan, amma şərəfini itirmə

Pul bir gün gedər, nə vaxtsa gələr

Amma şərəf gedər gəlməz...! [3]

Nümunənin linqvistik təhlilinə baxsaq, görürük ki, bu aforizmin formalaşmasında şərəfini itirmək idiomu iştirak edir.

Məlumdur ki, şərəf hər hansı bir əşya deyil ki, salıb itirənsən. Buradakı deyim tərtibi tamamilə idiomatik olub obrazlı və emosional nitqin formalaşmasına xidmət etməkdədir.

Aparadığımız müqayisə və təhlillərə dayanaraq deyə bilərik ki, idiom, idiomatiklik və ya idiomatik ifadələr aforizmlərin yaranması və zənginləşməsində olduqca mühüm vasitələrdəndir. İdiomlar hesabına formalaşan bədii dil obrazlı, emosional və təsirli olması ilə daim diqqətə cəlb edir. İdiomatik ifadələrdən istifadə dildə təkrarlara yol verilməməsi, onun daha axıcı, rəngarəng olmasına imkan verir. Müşahidə və mütaliəmizə dayanaraq deyə bilərik ki, bədii ədəbiyyatda və bütövlükdə bədii dildə idiomatik ifadələrin yaranma tezliyi digər söz qrupları ilə müqayisədə daha çoxdur. Dediklərimizi bir qədər də əsaslandırmaq üçün Səlim Cəfərovun aşağıdakı fikirlərinə diqqət yetirmək, bizcə, maraqlı olardı. Səlim Cəfərov yazır: “Demək olar ki, idiomların yaranma prosesi lüğət tərkibindəki başqa söz qruplarına, xüsusilə mürəkkəb sözlərə nisbətən daha sürətli və daha canlıdır. Bu cəhətdən özünü, xüsusilə bədii ədəbiyyatda daha çox göstərir. Başqa sözlə desək, bədii ədəbiyyat idiomları yatağı olmaqla bərabər eyni zamanda onların bir törəmə mənbəyidir. Çünki idiomların yaranmasında rol oynayan məcazi mənalılıqbədii ədəbiyyata, xüsusilə şeir dilinə xas olan əlamətlərdən biridir” [4, s.95-96]. Yuxarıdakı fikirlərdən də gördüyümüz kimi əslində aforizmlərdə idiomatiklik və məcazlaşma ümumi bir sistem halında vəhdətdədir. Onlar biri digərinin formalaşması üçün stimül verməkdədir.

Məqaləmizdə aforizmlərdə idiomatiklik problemi ilə bağlı müxtəlif məsələlərdən qısaca bəhs etdik. Şübhə yoxdur ki, bu mövzu olduqca maraqlı, dərin, zəngin və diqqət çəkici bir mövzudur. Aforizmlərdə idiomatiklik probleminin öyrənilməsi eyni zamanda dilimizin sabit söz birləşmələri sistemində idiomların zənginliyi, ifadə imkanları, işlənmə tezliyi, obrazlı dilin formalaşmasındakı əhəmiyyəti kimi məsələlərlə bağlı yeni faktların əldə edilməsinə şərait yaratmaqdadır. Linqvistik təhlillər zamanı görürük ki, müxtəlif mənalı sözlər öz nominativ funksiyalarından uzaqlaşır, mənə və qrammatik cəhətdən əlaqəənərək məcazlaşır və yeni anlamlı qavramın meydana çıxmasına imkan verir. Düşünürük ki, aforizmlərdə idiomatiklik problemi bir məqalədə məhdud səviyyədə öyrənilən məsələ deyil. Gələcək tədqiqatlarımızda bu istiqamətdə daha geniş müqayisə və araşdırmaların aparılmasını nəzərdə tuturuq.

ƏDƏBİYYAT

Bayramov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 174 s.

Bədəlova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.

Bəşiroğlu Ə. Hamının sevimlisi (H.Z.Tağıyev haqqında). Bakı: Təknur, 2012, 111 s.

Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.

Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980, 251 s.

Əliyev S. İnsana arxadır onun kamalı. (N.Gəncəvi irsində həyat, kainat, təbiətlə bağlı fikirlər). Bakı: Yazıçı, 1991, 176 s.

Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı: Yeni kitab mətbəəsi, 1979, 66 s.

Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 2001, 319 s.

Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.

Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. İki cild. I cild. Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.

Məmməd Rahim. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı: Avrasiya press, 2006, 368 s.

Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cild. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 248 s.

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan aforizmlərində idiomatiklik probleminin öyrənilməsinə həsr olunub. Araşdırmalar sübut edir ki, idiomatiklik aforizmlərin formalaşmasında xüsusi rol oynayır. İdiomların iştirakı ilə yaranan aforizmlər dilimizdə zəngindir.

Aforizmlərdə idiomların müxtəlif formalarından geniş şəkildə istifadə edilir. İdiomların ifadə etdiyi məna digər frazeoloji vahidlərdən konkretir. Tədqiqat zamanı bir sıra maraqlı elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, aforizm, emosionallıq, idiom, leksika

THE PROBLEM OF İDIOMATIC EXPRESSION IN AZERBAIJANI APHORISMS

SUMMARY

The article is devoted to the study of the problem of idiomatic expression in Azerbaijani aphorisms. The researches prove that idiomatic expression plays an especially role in the forming of the aphorisms. The aphorisms formed with the implication of the idioms are very rich in our language. Different forms of the idiomatic expressions are widely used in the aphorisms. The meaning of the idiomatic expressions are more concrete than other phraseological units. A variety of interesting scientific results have been gained during the investigation.

Keywords: Azerbaijan, aphorism, emotionality, idiomatic expression, lexicon

ПРОБЛЕМА ИДИОМАТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ АФОРИЗМАХ

Резюме

Статья посвящена изучению проблемы идиоматики в азербайджанских афоризмах. Исследования доказывают, что идиоматичность играет важную роль в формировании афоризмов. Наш язык богат афоризмами, возникшими с участием идиом. Смысл, выражаемый идиомами более конкретен, чем другие фразеологические единицы. Во время исследования автор достиг ряда интересных научных результатов.

Ключевые слова: Азербайджан, афоризм, эмоциональность, идиома, лексика

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva